

УДК 902.034

АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС ЗАПОРІЗЬКОЇ ВЕРФІ ТА ПІДЙОМ СУДЕН ДНІПРОВСЬКОЇ ФЛОТИЛІЇ БІЛЯ ОСТРОВА ХОРТИЦЯ

Гаврилюк Н.А.

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Інституту археології НАН України

Остапенко М.А.

Генеральний директор
Національного заповідника „Хортиця”

У статті йдеться про унікальний археологічний комплекс на острові Хортиця, що складається із земляних укріплень, військового табору, корабельні, затонулих кораблів Дніпровської флотилії часів російсько-турецької війни 1735-39 років. Для рятування підводних об'єктів від руйнування було реалізовано два масштабних дослідницьких і суднопідйомних проекти: „Запорізька чайка” та „Запорізька бригантина”. Стаття присвячена опису знахідок і організації гідроархеологічних робіт.

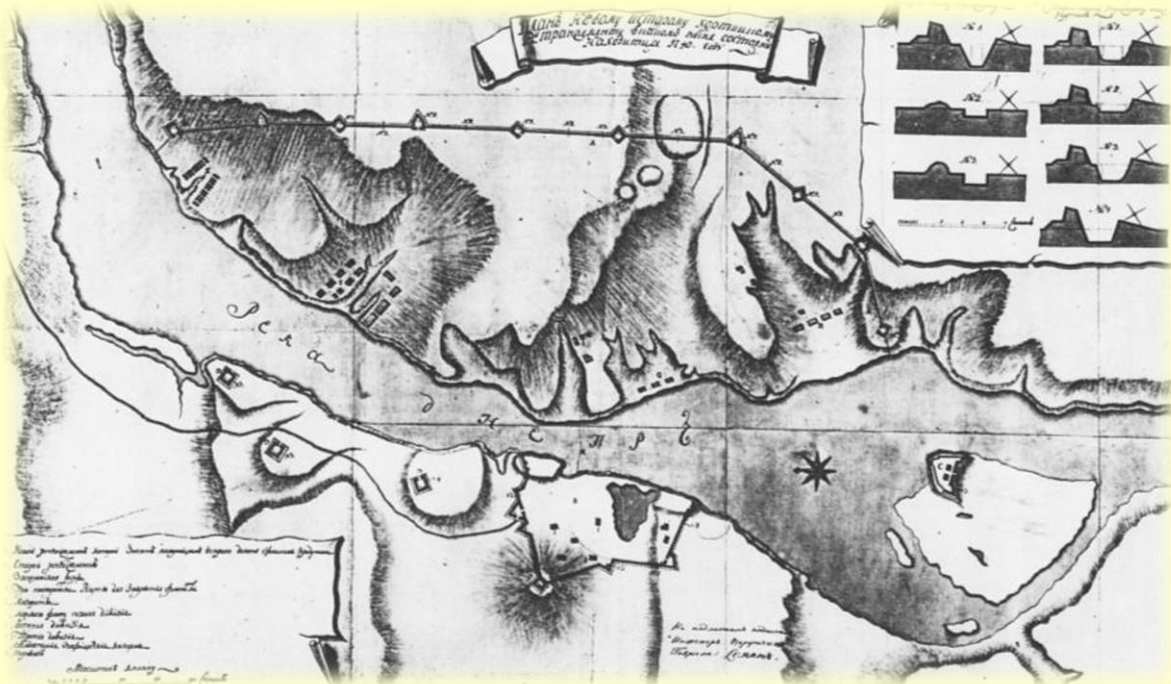
Ключові слова: *російсько-турецька війна 1735-39 років, острів Хортиця, Запорізька верф, Дніпровська флотилія, „чайка”, бригантина.*

Починаючи з середини ХІХ ст. в історичних джерелах з'являються дані про численні пам'ятки доби Запорозького козацтва в північній частині острову Хортиця. Велика кількість випадкових знахідок та матеріали, виявлені під час підводних археологічних експедицій, свідчать, що найбільша концентрація археологічних пам'яток спостерігається в руслі Старого Дніпра біля західного узбережжя Хортиці.

У травні 1999 року, під час потужного паводку, на цій території було розмито велику берегову ділянку. Паводок, який змив більше 200 метрів берегів пошкодив не лише культурний шар багатошарового поселення Балка Громушина. Суттєвих втрат зазнали археологічні пам'ятки, розташовані на дні Старого Дніпра. Ділянка Громушиної балки була частиною системи однієї з переправ через русло Дніпра з правого берега на Хортицю, використання якої почалося у неолітичну добу і безупинно тривало до козацької доби. У

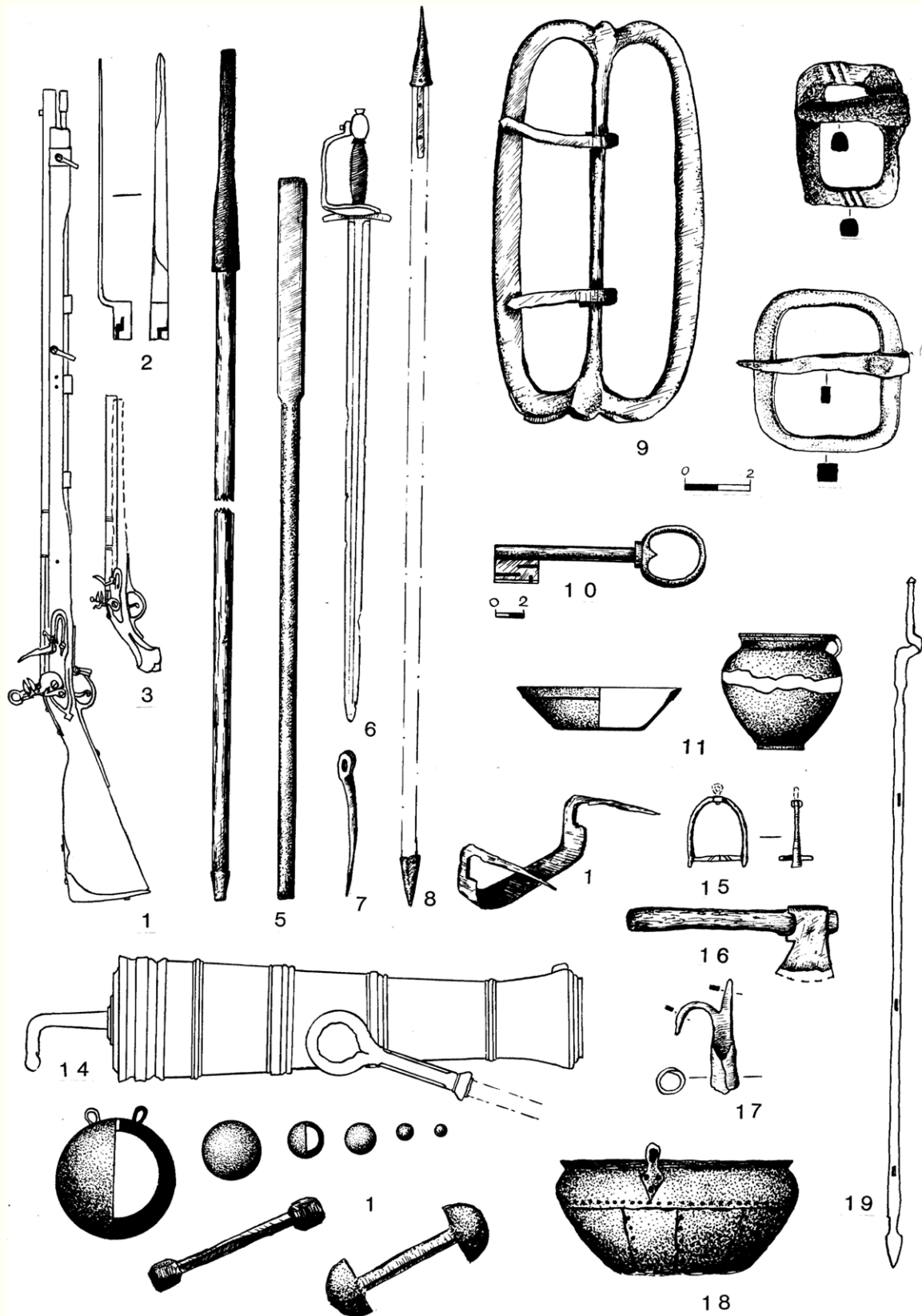
величезному різноманітті археологічних знахідок, які яскраво ілюструють господарство та побут людей, що користувалися переправою, особливе місце належить пам'яткам, пов'язаним із судноплаванням та суднобудівництвом. Біля Хортиці відомі знахідки човнів однодеревок, фрагменти середньовічних лодій, найдавніші зразки такелажу, якорів і т.п. Але найбільшим серед виявлених пам'яток є комплекс затонулих кораблів другої чверті XVIII століття, які входили до складу Дніпровської флотилії.

Слід зазначити, що археологічні дослідження цих об'єктів тривають вже 40 років. Восени 1967 року під керівництвом Г. Шаповалова та Є. Спінова члени клубу любителів підводного спорту «Скіф» провели перші підводні археологічні розвідки Дніпра. Протягом наступних років вони проводилися систематично кожного сезону, і експедиція, що згодом отримала назву Експедиції Підводних Археологічних Робіт (ЕПАР), набула характеру постійно діючої. Ці роботи фактично вперше дозволили розробити методикку системних пошуків, дослідження та консервації археологічних пам'яток в умовах річки, які значно відрізняються від принципів археологічних робіт на морі.

Мал. 1. Схема Хортицького військового табору.

Паралельно із дослідженням підводних комплексів велося вивчення укріплень Хортицького військового табору, який було створено для захисту Дніпровської флотилії, що базувалася біля острова (мал. 1). Зазначена фортеця складалася з 28 редутив, об'єднаних валами та ровами, під захистом укріплень діяла корабельня, що отримала назву Запорозька верф. В межах цього військового табору було споруджено понад 300 землянок для військових та морських команд, розташовувалися лазарети, цвинтарі і т.п.

Мал. 2. Знахідки зброї та амуніції часів російсько-турецької війни 1735-39 рр.

В різні періоди війни біля Запорізької верфі базувалося до 400 кораблів різних типів – бригантини, галери, дубель-шлюпки, козацькі човни, байдаки тощо. В результаті підводних археологічних досліджень зафіксовані місця загибелі більше десятка кораблів флотилії, що затонули узимку та навесні 1739 року, виявлені десятки якірних стоянок та тисячі предметів, пов'язаних із діяльністю флотилії та верфі (мал. 2).

З початку 1990-х років ЕПАР очолив Валерій Нефьодов, розпочавши новий етап дослідження зазначених пам'яток. Протягом 1998-2005 років в цьому напрямку було реалізовано низку проектів, які збагатили досвід підводного вивчення пам'яток та дозволили створити на Хортиці унікальну колекцію стародавніх кораблів і матеріальних знахідок, пов'язаних із ними. Надзвичайне відкриття було здійснене 12 травня 1998 року під час продовження досліджень в руслі Старого Дніпра біля скелі Наумової. На відстані 15 метрів від берега, на дні невеличкої скелястої бухти, де під час повені сильною течією Дніпра було змито п'ятиметровий шар донних відкладень, на глибині 9,5 метрів виявлено кормову частину дерев'яного судна із підставками для гармат. Перший огляд та обміри дозволяли стверджувати, що збереженість знахідки перевищувала 60-65 %. З'ясувалося, що знайдений човен входив до складу зазначеної Дніпровської флотилії, а за типом належить до морських козацьких човнів, які із XVII століття відомі під назвою «чайок».

Фото 1. Водолаз перед зануренням.

У зв'язку із загрозою втрати знахідки під впливом дії руйнівних процесів, постала складна задача її дослідження та збереження. Нажаль, незважаючи на зусилля дослідників та всебічну підтримку Інституту Археології НАН України, у державі тоді не знайшлося необхідних коштів для вивчення та збереження знайденого судна. До цього часу не відпрацьований механізм дій представників органів охорони культурної спадщини при виникненні загрози підводним об'єктам.

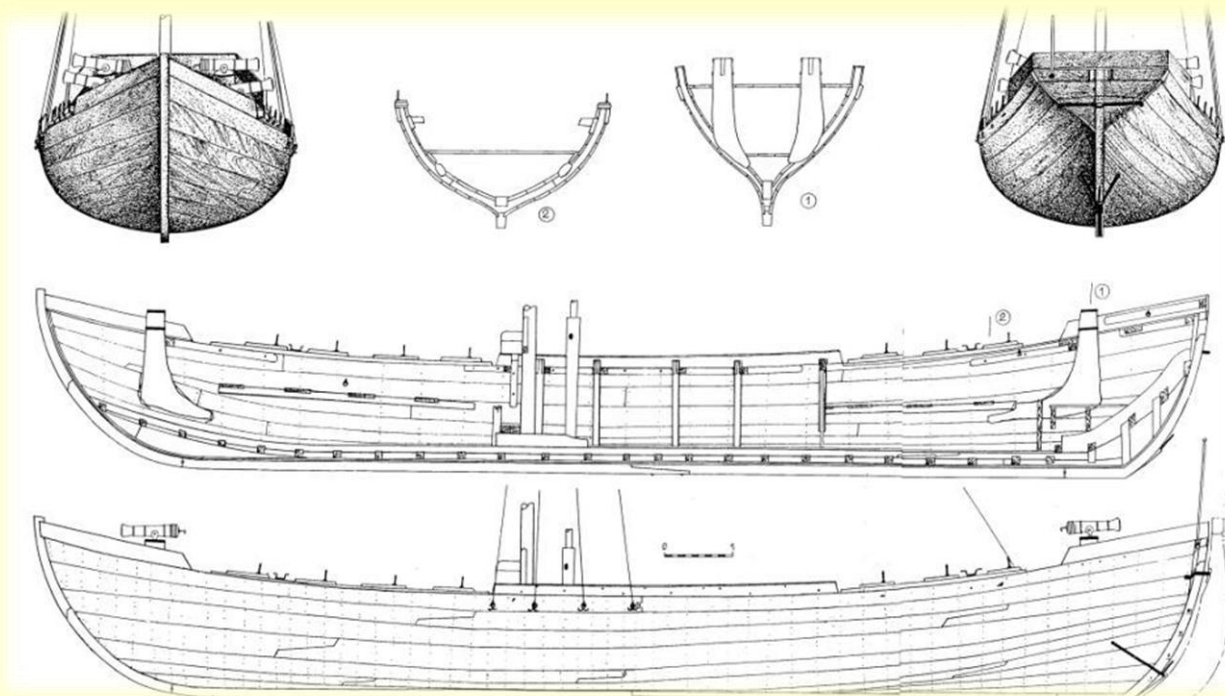
За таких умов був створений проект із збереження пам'ятки, що отримав назву „Запорозька чайка” і організовано громадський комітет, до якого увійшли представники науки, громадськості, кіл бізнесу і просто небайдужі люди. Зусиллями сотень людей уперше в межах пострадянського простору були проведені дослідження (фото 1), підйом та транспортування у реставраційний ангар старовинного корабля (фото 2). Приміщення для реставрації площею 800 квадратних метрів було побудовано на кошти Запорізького Алюмінієвого комбінату.

Фото 2. «Запорізька чайка» біля ангару.

Піднята знахідка належить до «новоманерних козацьких лодок», які діяли у складі Дніпровської флотилії та являли собою зразок човнів, побудованих за пропорціями та зразками козацького суднобудування, але вже під відчутним впливом російського суднобудування, яке посилювалося на останньому етапі існування запорозького козацтва. Згідно архівних даних, розробку козацьких човнів здійснював галерний майстер Андрій Алатчанін. Загальна довжина

козацького човна 17 метрів, традиційно для козаків він озброювався чотирма гарматами-фальконетами, по дві на носі та кормі (мал. 4).

Мал. 4. Козацький човен, піднятий в ході проекту „Запорізька чайка”.

Під час досліджень було знайдено численні зразки корабельного приладдя, озброєння, побутові речі, які надали важливі свідчення про стародавнє річкове судно (фото 3, 4). Уперше була розпочата діяльність по консервації величезного експонату із серії «мокрої археологічної деревини». Подальша співпраця з Державним науково-технологічним центром «КОНРЕСТ» дозволила підняти ці роботи на досить високий технологічний рівень. На сьогодні процес консервації і реставрації човна завершено, і пам'ятка передана до музейного експонування.

Фото 3. Залишки такелажу.

Фото 4. Зразки зброї.

Другий проект збереження кораблів Запорізької верфі розпочався практично паралельно із попереднім, але ґрунтувався він вже на досвіді дослідження і підйому «чайки». У травні 1999 року, під час проведення охоронних гідроархеологічних робіт біля скелі Наумової було відкрито унікальну пам'ятку розвитку судноплавства та суднобудівництва в Україні першої половини XVIII століття – військове вітрильно-весельне судно. Пам'ятка зазнала суттєвих пошкоджень під час паводку (фото 5), але незважаючи на це, її стан дозволяв здійснити підйом та подальшу реставрацію.

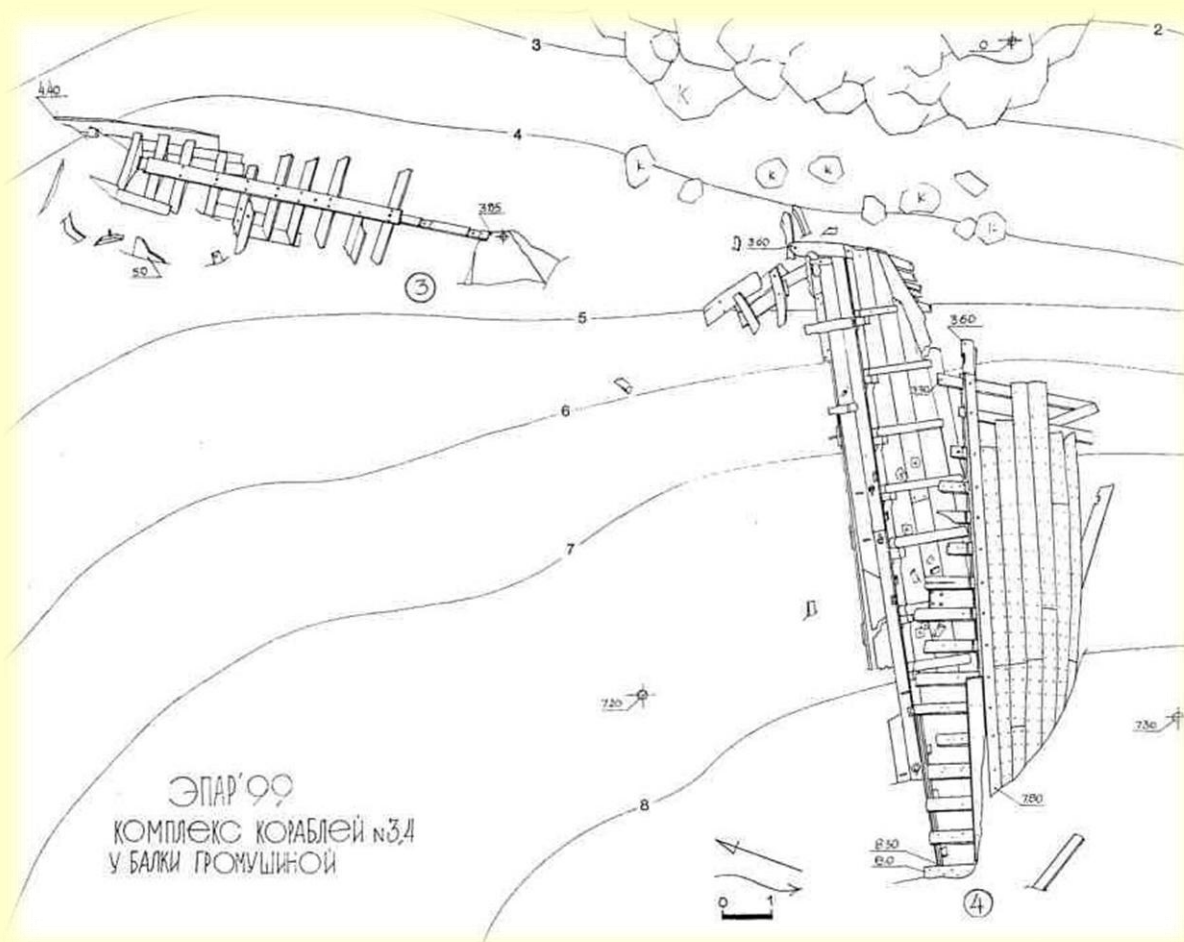

Фото 5.

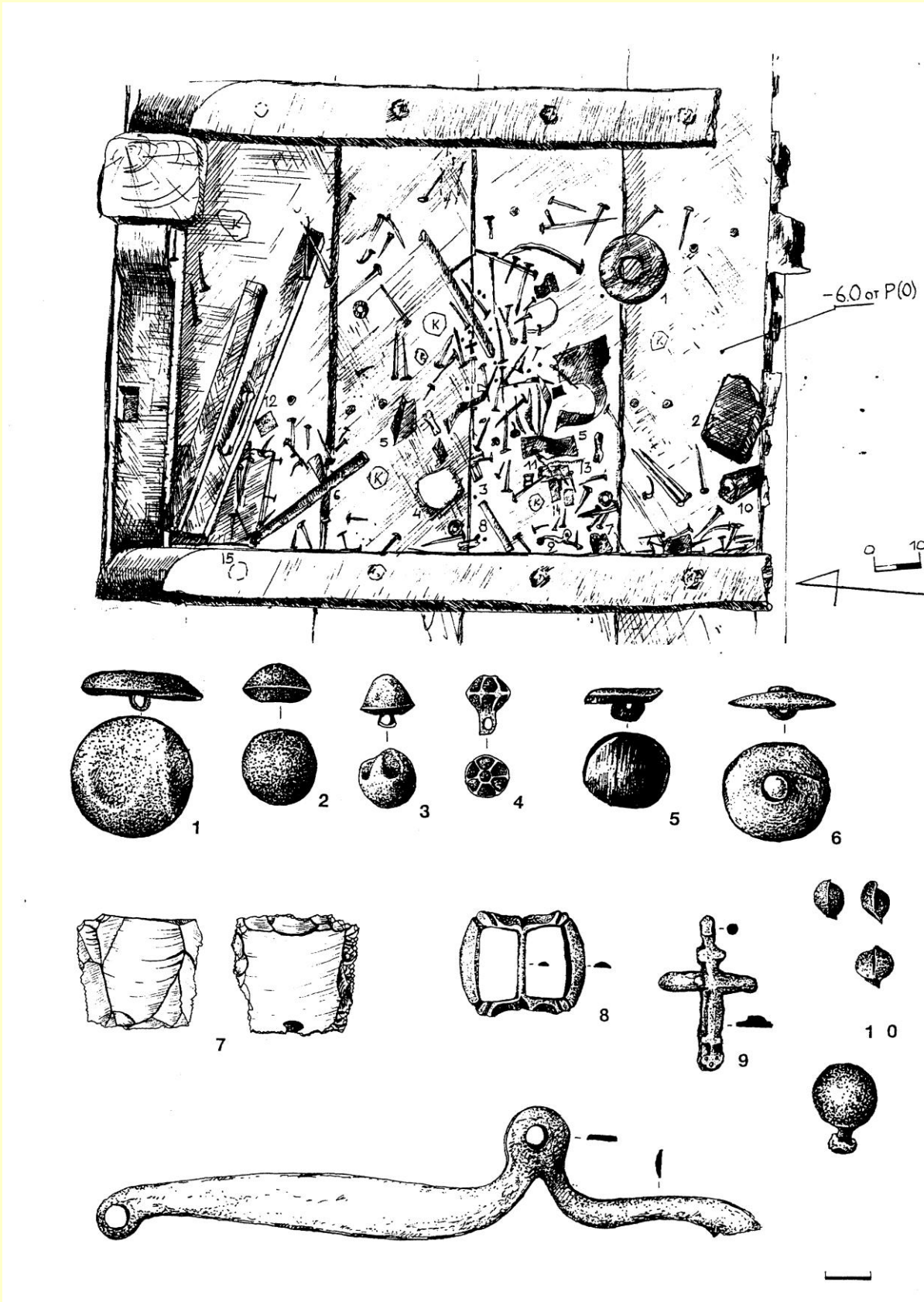
Паралельно із підводними обмірами та фіксацією стану *in situ* (фото 6), була проведена кропітка робота у військово-морських архівах та музеях Росії, в результаті якої стало зрозуміло, що ми маємо справу із типом кораблів, для позначення яких використовується термін «бригантина русского манира». Палубне одномачтове вітрильно-весельне судно мало довжину близько 20 метрів та ширину до 4 метрів. Конструкція та теоретичні креслення бригантин «русского манира» розроблялися в 1710 році для ведення бойових дій на Балтійському морі. Під час першої російсько-турецької війни було вирішено побудувати декілька подібних кораблів і на Дніпрі для подальшого використання на Чорному морі.

Фото 6.

Мал. 5. Схема підводного стану корабельних комплексів (Комплекс № 4 - бригантина).

Мал. 6.

У 2004 році під егідою Інституту археології Національної Академії Наук України і завдяки підтримці громадськості було розпочато охоронні підводні дослідження бригантини. Очолив проект відомий у дайверських колах рок-музикант А.В.Макаревич. Перед початком розкопок було проведено фіксацію усіх деталей корпусу судна, які було вимито і пошкоджено паводком 1999 року. Корпус судна, лежав поперек течії, носовою частиною до берега, на глибинах від 4,5 до 12 м. Після паводку корпус було деформовано та переламано на дві великі частини – донної частини та лівого борту із залишками палуби (мал. 5). Дослідження проводилися з лютого по листопад 2004 року і дозволили виконати основні етапи дослідження та первинної консервації стародавнього судна. Особисто ознайомився з методикою проведення робіт академік П.П.Толочко, який увійшов до складу організаційного комітету із збереження бригантини та прийняв участь у підйомі знахідки 6 листопада 2004 р.

Підводні розкопки проводилися силами легководолазів, які працювали змінами. В основі методики розкопок було пошарове розчищення піщаномулових відкладень навкруги корпусу корабля. Фіксація знахідок проводилась до системи стаціонарних та тимчасових реперів методом тріангуляції. Загальна досліджена площа склала близько 900 квадратних метрів, а обсяг переміщеного під водою ґрунту перевищує 2000 кубічних метрів.

Переважна більшість знахідок виявлено в межах місця первинного розташування корпусу, та безпосередньо між кніцами лівого борту, куди вони потрапили під час переміщення корпусу. Значний обсяг знахідок виявлено по периметру корабля (мал. 6).

Основна категорія знахідок – корабельні цвяхи, шпильки і т.п., які у вигляді скупчень та окремих знахідок зустрічалися по всій площі розкопу. Переважна більшість цвяхів із слідами використання пов'язані з руйнацією корпусу корабля. Цілі екземпляри ймовірно є ремонтними комплектами, які знаходились на судні.

Достатньо великою кількістю представлені корабельні предмети та деталі – конопатки, боцманські свайки, сокири і т.п. Предмети такелажу представлені знахідками юферсів, бугелів, різноманітних оковок, а також фрагментами канатів і таке інш.

Серед великих знахідок слід відмітити залізний чотирьохлапий якір (фото 7).

Фото 7. Чоторьохлапий якір.

Значну групу артефактів складала предмети озброєння – свинцеві кулі, рублена картеч, гарматні ядра калібрів 1, 3, 6 та 12 фунтів (фото. 8).

Фото 8.

Поруч з корпусом знайдено цілу шпагу із залізним ефесом та шкіряними піхвами (фото 9). Виявлено також три мушкетні багнети (фото 10). В районі носової частини корабля знайдено ствол мушкету зразку 1731 року, а між дерев'яними конструкціями знайдено окремі деталі мушкетів – гвинти, порохові полицки, курки, тильники, а також мушкетні кремені.

Фото 9.

Фото 10.

Серед предметів, знайдених на бригантині, чимало фрагментів амуніції та особистих речей. Значним числом представлені різноманітні гудзики, виготовлені з бронзи, кістки та дерева, бронзові та залізні пряжки.

У безпосередній близькості до місця розкопок на зрізі води виявлено бронзову особисту печатку XVII-XVIII ст., на якій зображено воїна із луком в одній руці та стрілами та списом у другій. Воїн одягнений у туніку, штанці та чоботи, на голові висока шапка. Фігурка оздоблена двома вигнутими пальмовими гілками (фото 11).

Держак печатки оформлений у вигляді видовженого стовпчика із гранями з отвором у верхній частині.

Нумізматичний матеріал представлений знахідками трьох монет російського виробництва – дві «денги» 1734 та 1731 років, та «полушкою» 1735 року.

Серед предметів особистого використання необхідно відмітити знахідку двох керамічних люльок для паління, одна з них фрагментована червоноглиняна, типова для козацьких пам'яток кінця XVII – XVIII ст., а друга виготовлена з фарфору, типова для Західної Європи цього ж періоду (фото 12).

Фото 11. Печатка

Фото 12.

Даний зразок прикрашений мініатюрним зображенням воїна із шпагою в руці та широкополою шляпою на голові. Весь комплекс знахідок, та конструкція корабля дозволяє впевнено датувати пам'ятку періодом 1736-1739 років. Монтаж підйомних конструкцій та транспортування деталей корпусу становлять найскладніший та найвідповідальніший етап робіт. Враховуючи серйозні пошкодження конструкції, м'якість «мочної археологічної деревини» та значну вагу знахідки, що досягала близько 10 тон, було розроблено та виготовлено підйомний стапель, що складався із базової рами та верхньої

траверси, які з'єднувалися між собою розбірними металевими балками. Завдання даної конструкції полягало також у можливості транспортування її разом із знахідкою (фото 13), та можливість використання під час первинної консервації та зберігання знахідки.

Фото 13. Транспортування стапелю з бригантиною через Дніпро.

Елементи конструкції стапелю окремими елементами викладалися під водою, на них опускалися відповідні частини корабля (днищева частина та лівий борт з фрагментами палуби та носової частини), які після фіксації до стапелю з'єднувалися одне з одним. Найбільш вразлива частина – борт з носовою частиною для забезпечення мінімальних навантажень фіксувалася за допомогою гумових «рушників». Загальна вага конструкції разом із знахідкою досягала 34 тони.

6 листопада 2004 року за участю численних глядачів корпус бригантини було піднято на поверхню. Після того як всі дерев'яні частини корпусу було зафіксовано, розпочали транспортування знахідки до реставраційного ангара, яке завершилося у грудні того ж року (фото 14).

Проведення первинної протиаварійної консервації корпусу корабля та знахідок проводилося з моменту підйому. Обробка корпусу судна та великої

кількості супутніх знахідок велося за допомогою водного розчину консерванту поліетиленгліколю (ПЕГ-4000), який було закуплено спеціально для цього проекту. Загалом використано більше 5 000 кг консерванту, який на попередній стадії використовувався разом із антисептиком ББ-11. Застосування перевіреної методики консервації деревини дозволило через 1,5 – 2 роки досягнути повної стабільності структури дерева, вік перебування якого у воді перевищує 260 років.

Фото 14. Корпус бригантини в ангарі.

Після завершення першого етапу консервації знахідок Д.Р. Кобалією було проведено детальний обмір всієї конструкції корабля. Аналіз отриманих даних з матеріалами архівних креслень бригантини 1700-х років дозволив створити точний комп'ютерний макет зазначеного судна (мал. 7) та з'ясувати безліч унікальних моментів суднобудівництва на теренах України у першій половині XVIII ст.

Мал. 7. Комп'ютерний макет бригаантини

Таким чином, вперше в історії України було отримано археологічно цілий корпус корабля – унікальний музейний експонат історії судноплавства та суднобудівництва на Дніпрі.

Література

1. Новицкий Я.П. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности (за рукописом 1917 р.) - Запоріжжя, 2005.
2. Шпитальов Г.Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735-1739 років.– Запоріжжя, 2002.
3. Чертеж «казацкой лодки 1736-1739 гг.» // РГА ВМФ, ф. 212, опись 11, дело 4, лист 10.
4. Кобалія Д.Р., Нефедов В.В. «Запорозька Чайка»: історія однієї знахідки. - Запоріжжя, 2005.
5. Остапенко М.А. Про знахідку біля о. Хортиця корабельної гармати 1736-1739 років. // Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг. – 2009. – Вип. 1. – С.47-53.
6. Чертеж «Бригантини образца 1710 г.» // РГА ВМФ., ф. 327. опись 1, дело 4001.

Гаврилюк Н.А., Остапенко М.А. Археологический комплекс Запорожская верфь и подъем судов Днепровской флотилии возле острова Хортица.

В статье рассказывается об уникальном археологическом комплексе на острове Хортица, который состоит из земляных укреплений, военного лагеря, верфи, затонувших кораблей днепровской флотилии времен русско-турецкой войны 1735-39 годов. Для спасения подводных объектов от разрушения было осуществлено два масштабных исследовательских и судоподъемных проекта:

„Запорожская чайка” и „Запорожская бригантина”. Стаття посвящена описанию находок и организации гидроархеологических работ.

Ключевые слова: русско-турецкая война 1735-39 годов, остров Хортица, Запорожская верфь, Днепровская флотилия, «Чайка», бригантина.

Gavrilyuk N.A., Ostapenko M.A. The archaeological complex of Zaporozhian shipyard and the lifting of the Dnieper flotilla ships near Khortytsia Island.

The article tells about the unique archaeological complex on Khortitsa Island, which consists of the earthworks, military camp, shipyard, shipwrecks of Dnieper flotilla of the Russian-Turkish war of 1735-1739 times. To protect the submarine objects from destruction two research projects were carried out: „Zaporozhian Chayka” and „Zaporozhian brigantine”. The article is devoted to the description of findings and hydroarheological works organization.

Keywords: Russian-Turkish war of 1735-1739, Khortytsia Island, Zaporozhian shipyard, Dnieper flotilla, „Chayka”, brigantine.